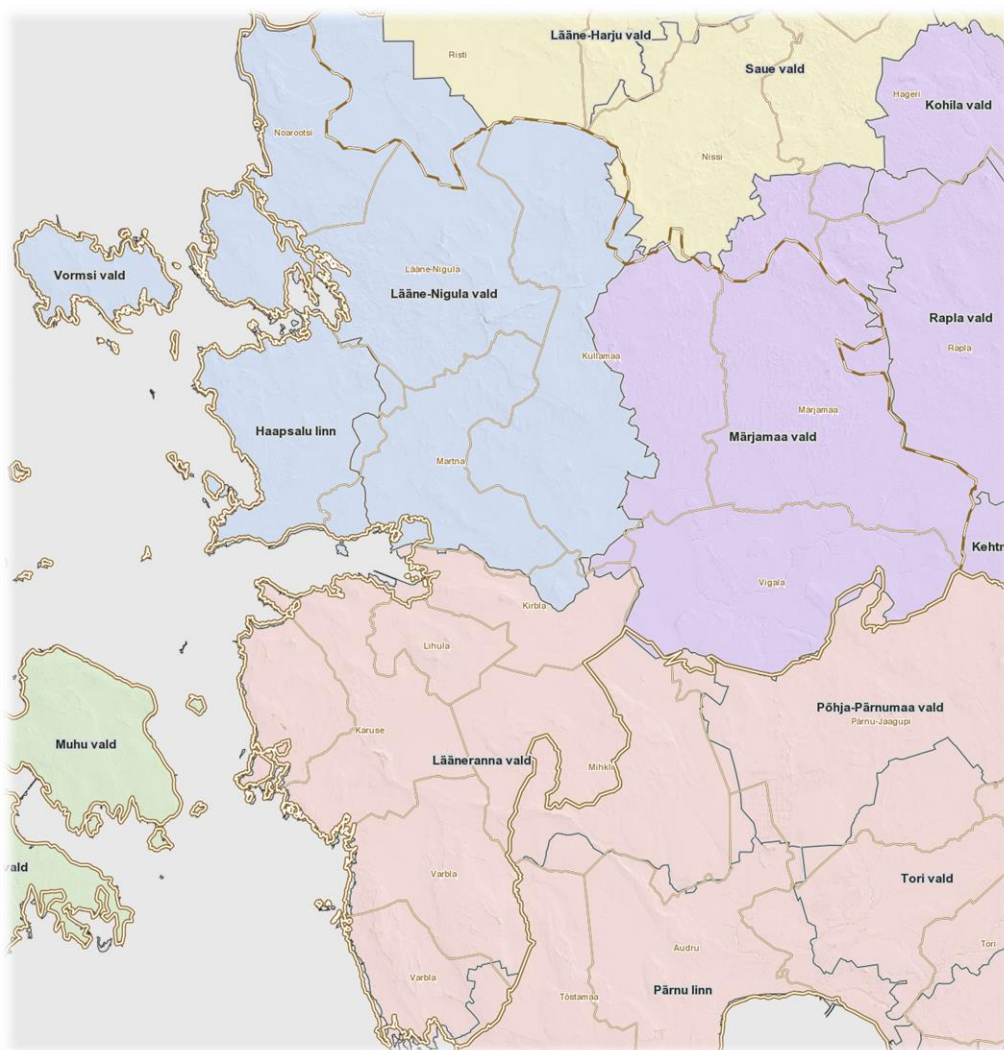

Ajaloolise Läänemaa looduslike pühapaikade inventuur arhiiviallikate põhjal: Karuse kihelkonna pühapaigad Lääne maakond

Lõpparuanne

Töö nr: 1898MT1

Tartu 2019

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellija: Muinsuskaitseamet

Projekti juht: Mart Hiob, PhD

Autor: Lona Päll, MA

Töörühm: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)

Jüri Metssalu, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)

Kristel Kivari, PhD (Tartu Ülikool)

Reeli Reinaus, MA

Laura Mäemets, MA

Valdo Valper, BA

Mart Hiob, PhD

Sisukord

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	7
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest	7
5. Inventeeritud kohad	8
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	12
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	12
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	14
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad	15

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel tööetappidel osalejad:

Lona Päll, vastutav koostaja antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeva organiseerimine, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeлтööd, GIS andmete loomine);

Reeli Reinaus (abi GIS andmete loomisel);

Mart Hiob (projektijuhtimine).

2. Välitööde toimumise ajakava

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
29. mai 2019		Lihula raamatukogu materjalide läbi vaatamine, kokkulepped teabepäeva osas, vestlus [redacted] (Lihula raamatukoguhoidja, jagas kontakte)	Lona Päll
13. juuli 2019	Kinksi, Karuse	Teabepäeva ette valmistamine külaplatsil, vestlus [redacted] Kinksis, [redacted] Kõmsis ja [redacted] Karusest, peamiselt kontaktide jagamiseks ja välitööde praktilisest korraldusest	Lona Päll
14. juuli 2019	Kinksi, Karuse	Teabepäev Kinksi külaplatsil, vestlused kohalikega; enne teabepäeva külaskäik [redacted] juurde Karusel, et kontakte vahetada.	Lona Päll, Mari-Ann Rimmel (ettekanded), Laura Mäemets, Reeli Reinaus
7. november 2019	Meelva	Meelva Tõnise hiiekivi inventeerimine	Lona Päll
8. november 2019	Poanse	Vestlused Krista Kallavuse ja Kalle Kõllamaaga Penijõe Keskkonnaameti keskuses: kontaktid, fotod, kaartide vaatamine; Käik koos Kalle Kõllamaaga Poanse hiiekivi juurde	Lona Päll
10. november 2019	Metsküla, Võigaste	Võigaste Taarnamäe inventeerimine; Metsküla koolimaja ravimäni inventeerimine; Käik Lemmerga talu hiiekivi juurde, vestlus [redacted] [redacted] (Võigaste k., Lemmerga t) peremehega	Lona Päll

Kuupäev	Küla	Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms	Osalejad
12. november 2019	Võigaste, Saastna	Võigaste Lemmerga kivi inventeerimine; Saastna nõiamändide otsimine Saastna pargis; Vestlus [REDACTED] (Saastna Kärneri t) vana nõiamäni kännu asukoha asjus	Lona Päll
13. november 2019	Saastna	Saastna Nõiamändide I ja II inventeerimine	Lona Päll
27. november 2019	Järise, Kinksi	Järise Uplinna allika otsimine, vestlus Uplinna peremehe [REDACTED]	Lona Päll
28. november 2019	Metsküla, Poanse	Metsküla hiiekakra inventeerimine, vestlus [REDACTED] (snd. [REDACTED]) (Metsküla, Korju t.), kes kakrani juhatas; Poanse hiiekivi inventeerimine	Lona Päll
30. november 2019	Järise, Poanse, Tuhu	Järise Uplinna allika inventeerimine, Poanse hiiekivi pildistamine; Käik Tuhu Virve männikusse, vestlus männiku kõrval asuva Kivisauna t. perenaise [REDACTED]	Lona Päll
01. detsember 2019	Tuhu	Tuhu Virve männiku inventeerimine, koos Tuhu Kivisauna t. perenaise [REDACTED] ja ta tütre perega; Tuhu hiiemäe inventeerimine	Lona Päll
02. detsember 2019	Saastna, Kinksi	Saastna Kabelimäe inventeerimine; Vestlus Rantsimäe t perenaise [REDACTED], käik allika juurde, mis hiljem osutus siiski valeks allikaks (tõenäoliselt nimetatakse Teeni allikaks)	Lona Päll
28. detsember 2019	Pivarootsi, Lõo, Pajumaa	Pivarootsi Reomäe ja Vanapere kivi otsimine; Lõo hiiealuse ja allika otsimine, Pajumaa allika ja kivide pulmasaaja otsimine	Lona Päll
29. detsember 2019	Järise	Järise hiiekivi inventeerimine; Petaaluse hiiemetsa inventeerimine	Lona Päll

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
30. detsember 2019	Kinski, Hõbesalu, Järise	Kinski Rantsimäe allika inventeerimine ja vestlus allikat näidanud [redacted]; Hõbesalu hiemäe inventeerimine; Villika männiku inventeerimine; Järise hiiekivi pildistamine	Lona Päll
31. detsember 2019		Telefonivestlused [redacted] (Kinski Rantsimäe t perenaise) ja tema vennaga [redacted] (Muriste k., Alanina t.) Hõbesalu hiemäe piiride täpsustamiseks	Lona Päll

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: 208 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 201 tundi.

Järeltööd: 120 tundi.

Kokku: 529 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Eeltööde käigus selekteerus Karuse kihelkonnas kokku **63** kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika (nende seas eraldi arvestatuna komplekside hulka kuuluvad üksikobjektid/toponüümid ja muinsuskaitsealused paigad). Neist 17 on maastikul inventeeritud ja 8 on kindlalt hävinud (ehk et hävimist kinnitab pärimus ja neid on ka välitööde raames maastikul kontrollitud). Juba kaitse all on Karuse kihelkonnas 21 pühakohta. Ülejäänud 17 kohta on puuduliku ja ebamäärase infoga paigad.

Paikade loendisse ei ole kaasatud üldjuhul kalmeid, kui mitte arvestada **Saastna Kabelimäge**, mis on pärimuse järgi eeskätt teatud kui kabelikoht. Koha pühaks pidamise kohta on teateid Karuse kirikuraamatutest ja visitatsiooniprotokollidest, aga mitte rahvapärimesest, mistõttu pärimusliku traditsiooni mõttes on koht eeskätt kalmepaik ja kõik uskumused ning narratiivid seonduvad sinna maetutega. Koht pole hetkel kaitse all ei kalmena ega pühapaigana.

Arhiivandmetes kajastumata kohti inventeeriti üks ehk **Hõbesalu hiemägi**, mis õnnestus leida tänu intervjuule kohaliku elanikuga. Osalusvaatluse käigus märkasime ka ühte võimalikku uut pühapaika ehk **Karuse kalmistu juures asuvat pärna**, mille okste küljes oli 1980.-1990. aastatel näha lõngatuuste ja taimekimpe. Kohalikest inimestelt õnnestus koguda täpsustavat teavet ka juba kaitse all olevate paikade kohta, see info on lisatud intervjuudesse.

Paar kohta on inventeeritud ka oletamisi, üsna üldsõnalise pärimusliku info alusel ja ilma kohalike inimeste kinnitusega maastikul. Näiteks on vastavalt arhiiviteadetele oletamisi kaardistatud **Järise hiiekivi** ja **Uplinna allikas** – mõlema puhul jäi paraku kahtlus, kas ikka on tegemist pärimusele vastava objektiga. Ühe objekti – **Metsküla hiiekakra** – puhul oli pärimus, kohalike ütlused ja maastikupilt (sh ajaloolised kaardid) vastuolulised. Neid eelnimetatud kolme objekti ei ole ka kaitse alla soovitatud.

Täpsem selgitus tööprotsessist ja lokaliseerimise loogikast on lisatud andmefailis vastavate kohtade juurde märkustesse.

Puuduliku või ebamäärase infoga paikade seas on need kohad, mida ei ole võimalik pärimuse järgi lokaliseerida – näiteks on pärimus üldsõnaline (nt asukohaks on „Poanse küla lähedal“) või esineb kohanimi, mis pole lokaliseeritav/leitav. Ebamäärase kohainfoga tekstid võivad tegelikkuses seostuda mõne juba teada olevale paigaga. Mitmed puuduliku infoga paikadest võivad olla ka hävinud, mida toetab ka tõsiasi, et nende kohta ei õnnestunud välitöödel lisainfot hankida. Kuivõrd neid ei ole õnnestunud kaasaja maastiku kontekstis lokaliseerida, ei saa ka hävimist tõsikindlalt väita. Puuduliku infoga paikade hulgas on ka need, mille pühaks pidamine ei ole täiesti kindel (nt on vaid narratiiv, mis vahel, aga mitte alati seostub pühakohaga – kivistunud pulmalised, liulaskmine, jäljed kivil jne). Kokku 17 mittetäieliku infoga kohtadest on 4 perspektiivikamat – põhjalike intervjuerimist hõlmavate välitööde tulemusel võiks need ehk lokaliseerida (vt perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad).

Karuse kihelkonna pühapaikade inventeerimisel oli abi rahvuspargi mälumaastike projekti raames talletatud teabest. Mälumaastike projekti arhiivitööd, välitööd ja järeltööd toimusid ajavahemikul 2012-2016 Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühma ja Keskkonnaameti koostöös. Suur osa välitöödel kogutud materjalidest on talletatud Eesti Rahvaluule Arhiivis, ent kontekstuaalse info seisukohalt mitte vähem tähtsad on isiklikud välitöömärkmed, mälestused ja mittearhiveeritud andmed sellest perioodist.

5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad:

- 1) **Hiemägi (Salumägi)** – Hõbesalu küla (leiti välitöödel kohaliku abiga, kes teadis toponüümi; varasemaid arhiivandmeid koha kohta ei olnud; toponüüm on lokaliseeritud vastavalt kohaliku juhistele ja hiljem ka üle kinnitatud, ent pühaks pidamisest, pärimuslugudest või kombestikust ei ole teada);
- 2) **Villika männik** – Hõbesalu küla (lokaliseeritud arhiivandmete ja välitööde põhjal, kohalikul elanikel jutt oli abiks konkreetsemal piiritlemisel – et Villika männik on vaid väike osa laiemast puistust);
- 3) **Hiiekivi** – Järise küla (arhiiviteated ähmased, kaartide põhjal lokaliseeritud umbkaudselt ja välitöödel tehtud kindlaks, et samas piirkonnas teisi silmapaistvaid kive pole; siiski jääb võimalus, et hiiekivi on põllutööde vm. tegevuse tõttu liigutatud või kadunud ja praegune suur kivi ei ole pärimuses kirjeldatud hiiekivi);
- 4) **Uplinna allikas** – Järise küla (arhiiviteated umbmäärased ja vasturääkivad allika asukoha suhtes, kõige tõenäolisem asukoht lokaliseeritud välitöödel maastikuvaatluse ja kohaliku abiga);
- 5) **Rantsimäe allikas** – Kinksi küla (arhiiviteated umbkaudsed, lokaliseeritud välitöödel kohaliku abiga, kes käis allikat näitamas);
- 6) **Tõnise hiiekivi** – Meelva küla (lokaliseeritud varasemate materjalide abil: vanemat pärimust ei olnud, ent objekt oli pärandkultuuri kaardil; aastal 2015 Mälumaastike kaadirakenduse loomiseks ERA kohapärimuse töörühma poolt korraldatud välitöödelt koguti ka ravimise teade; inventeerijale kivi varasemast teada);

- 7) **Hiiekakar** – Metsküla küla (lokaliseeritud arhiiviallikate põhjal, ent välitöödel nähtud maastikupilt ja arhiivandmete ning kaardiandmete omavaheline vasturääkivus jätab konkreetsema piiritlemise küsitavaks);
- 8) **Koolimaja ravimänd** – Metsküla küla (lokaliseeritud varasemate materjalide abil; inventeerijale varasemast – 2015. aasta rahvusparkide mälumaastike projekti välitöödelt – mänd juba teada);
- 9) **Hiiemets** – Petaaluse küla (lokaliseeritud arhiivandmete põhjal);
- 10) **Hiiekivi** – Poanse küla (varasemalt oli kivist üks teade - Eesti Looduse lühike artikkel aastast 1973, mis ei sisaldanud asukohainfot; Kohaliku Kalle Kõllamaa abiga, kes saatis peale teabepäeva kirja koos EELIS-e lingiga, selgus, et tegu on ürglooduse objektiga, Saeselja rahnuga; Kalle Kõllamaa tuli kivi ka näitama);
- 11) **Kabelimägi** – Saastna küla (lokaliseeritud arhiivandmete põhjal);
- 12) **Nõiamänd I** – Saastna küla (lokaliseeritud varasemate andmete põhjal, Kirjandusmuuseumi eestvõttel loodud rahvusparkide mälumaastike kaardirakendusel on mänd olemas; kuivõrd alles oli vaid känd ja koordinaat polnud väga täpne, aitas lokaliseerimisel ka kohalik elanik);
- 13) **Nõiamänd II** – Saastna küla (lokaliseeritud varasemate andmete põhjal, ERA kohapärimuse töörühma loodud Matsalu rahvusparki Mälumaastike kaardirakendusel on mänd olemas);
- 14) **Hiemägi** – Tuhu küla (lokaliseeritud eeltööde käigus arhiiviallikate põhjal; maastiku vaatlus välitöödel võimaldas konkreetsemalt piiritleda, sest arhiiviallikatest ei selgu mäe ulatus);
- 15) **Virve männik** – Tuhu küla (lokaliseeritud eeltööde käigus, koha kohta on hulk pärimust, lisaks on see pärandkultuuri kaardil; kohalik elanik käis männikus kaasas);
- 16) **Lemmerga** hiiekivi – Võigaste küla (lokaliseeritud varasemate andmete põhjal, ERA kohapärimuse töörühma loodud Matsalu rahvusparki Mälumaastike kaardirakendusel on kivi olemas; kohalikult elanikult saadud lisainfot);
- 17) **Taarnamägi** – Võigaste küla (lokaliseeritud varasemate andmete põhjal, ERA kohapärimuse töörühma loodud Matsalu rahvusparki Mälumaastike kaardirakendusel on mägi olemas; mägi samuti pärandkultuuri kaardil, ent punktobjektina; inventeerija mäel varasemalt käinud; piiritlemisel lähtuti nii pärimusest kui maastikupildist).

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad):

- 1) **Arstiallikas** – Lõo küla (vt järgmist kohta)
- 2) **Iie alune** – Lõo küla (kaks kohta moodustavad kompleksi – arstiallika ümber asunud tammed; Allika t. juures püütud välitöödel allikat leida; Allika t. inimesi polnud korduval läbikäimisel kodus; ehkki pärimus jääb üldsõnaliseks, et allikas asub „Allika talu karjasmaal“, aitaks põhjalikum välitöö ja inimeste intervjuerimine ehk allika asukohta tuvastada);
- 3) **Arstiallikas** – Pajumaa (allikas asub Allikamäe talu juures; varasemate andmete (PL: Karuse, 8) järgi on koht arheoloogia andmebaasis kirjeldatud talust ca 40 m kirdes, ent maastikuliselt nii lähedal talule allikat ei ole ja ei ole ka vanematel kaartidel; praegusest Allikamäe talust ca 150

m kirdes Äiassilma allikas; mõlemad pärimusteed, mis arstiallika kohta on ehk RKM II 254, 51 (15) ja RKM II 254, 25/6 (2) võiksid tõenäoliselt rääkida Äiassilma allikast; põhjalikumad intervjuud kohalikega võiks aimu anda, kas need mitte kattuvad kohad pole);

- 4) **Vanapere karjaaias auguga kivi** – ? küla (küla pole selge, pärimuses on „Rootsi“, mis viitab tõenäoliselt Pivarootsile, ja seal on ka Vanapere talu olemas; võimalik, et seotud talust kirdes asuva ohverdamiskohaga nr 9901, selles kohas pidi pärimuse järgi ka „numbritega kivi“ olema, mida küll pole enam leitud – ehk on seesama kivi?; auguga kivist on vaid üks EKI teade EKIKN kse eki1 a-j [111] (788777), et Vanapere karjaaias olnud auguga kivi maa-aluste raviks; samale kivile viitab ka AK PL: Karuse, 9; maastikuvaatlus auguga kivi ei tuvastanud, ja rääkida Vanapere t. inimestega ei õnnestunud; täiendavad välitööd, sh intervjuud inimestega, võiksid selgust tuua).

Hävinud (esimesed 8 kohta) ja väheperspektiivikad kohad:

- 1) **Ussikivi Aaviku põllul** – Laulepi küla (ussikujutisega kivi, millest saadi hambavalule abi; pole enam alles, lükati maaparandusel varemetsesse);
- 2) **Ravikivi** – Lõu või Nehatu (endine Õeküla) (viidi nartsusid jm peale, maaparandusega aeti hunnikusse);
- 3) **Ohvikivi Pääbu allika (muistis nr. 9981) juures** – Meelva küla (pole leitav; inventeerija käinud 2015 mälumaastike välitööde ajal kivi otsimas, ka Pääbo talu inimeste sõnul kivi ei ole);
- 4) **Laiakivi ravipuu** – Metsküla küla (pole enam alles);
- 5) **Pihlakas Hiieringapealse (muistis nr 9995) juures** – Poanse küla (pärimus ütleb, et selle alla toodi ohvreid või et selle all oli ohvikivi, seega pole selge, kas pihlakat ennast üldse pühaks on peetud; oli osa suuremast kompleksist; pärimuse järgi ei ole enam alles);
- 6) **Saastna hiietamm** – Saastna küla (pandi riidenartsusid külge; ei ole enam alles, pärimuse järgi oli juba 1910 vana ja mädanenud);
- 7) **Hiiepuu Litrikivi (muistis nr 10008) juures** – Tuhu küla (pole enam alles);
- 8) **Paali altar Virve männikus** – Tuhu küla (juba varasem pärimus räägib kohast minevikus, mis tähendab, et altar juba varasemalt kadunud; maastikuvaatlus ja intervjuud kohalikega toetavad pärimuses esitatud teadmist, et kohta enam maastikul leida võimalik ei ole).
- 9) **Höbesalu Liukivi** – Höbesalu küla (vaid 1 teade ERA II 228, 68/9 (3), et asunud Käomardi karjamaal; kivi kohta pole pühaks pidamise pärimust ja liugu hakati laskma karjapoiste eestvõttel, kes kivi otsa tule tegid; ei ole tuvastatavad otsesed seosed liukivide kui pühaks peetavate kohtade kombestikuga; kivi jäi välitöödel leidmata);
- 10) **Suur püha kivi Höbesalu Kiissa heinamaal** – Höbesalu küla (vaid üks teade - ERA II 228, 72 (7) - ja selle järgi asunud kivi kunagi suures tammemetsas, aga metsa asukohta ei täpsustatud; keegi jõumees toonud kivi Kiissa heinamaale; seega kivi pole algses asukohas ja ka praeguses asukohas ei õnnestunud lokaliseerida);
- 11) **Järise pulmasaaja kivid** – Järise küla (kaks pärimusteadet RKM II 254, 80 (6) ja RKM II 254, 116 (20) ei anna mingisugust asukohavihjet peale külanime ja ühel juhul ütleb Tuudilt pärit inimene, et „siit poolt Järise poole minna“; pühakohale viitavat pärimust lisaks pulmaliste-

narratiivile ei ole; kivisid seega praeguse seisuga lokaliseerida ega nende pühaks pidamist tõendada pole võimalik);

- 12) **Hiieallikas Tohvre [Tohvri talu] heinamaal** – Kinksi küla (allika kohta on vaid üks teade RKM II 335, 152 (5), et allikas asunud Tohvri heinamaal; kohalikud ei tea allikast, Tohvri talu seisab tühi ja eelnevad omanikud kättesaamatud; Tohvri talu ümbritsevad maad on kraavitatud ja seal allikat ei ole, üheks võimaluseks on, et see asub kusagil Tohvre ja Karuse kalmistu vahel puistuga kaetud alal, kus leiduvat Rantsimäe talu perenaise Lehte Koormi sõnul ka allikaid, aga pole kindel, kas ja milline neist oleks hiieallikas; võimalus on, et allikas on olnud ka seotud Tohvre talust vahetult loodes asuva objektiga nr 9831 „Hiiealune“);
- 13) **Jäljega kivid Lõo küla otsas** – Lõo küla? (tõenäoliselt on kaks teadet ERA II 228, 107 (10) ja ERA II 227, 609 (2) sama kivi kohta, ent pole teadmist, et kivi ka päriselt pühaks peetav oli või mingi kombestikuga seostus; võimalikule pühadusele võiks viidata jäljed kivil ja viide, et need tekkisid siis, kui „kivid veel pehmed olid“, aga neid tekste on võimalik tõlgendada ka lihtsalt varasema usundilise maastikusuhte väljendusena ja konkreetseid kohad ei pruukinud olla pühaks peetud; praeguste pärimusteadete põhjal ei ole võimalik neid pühapaikadeks liigitada; maastikul jäid leidmata);
- 14) **Pulmasaaja kivid/kivistunud pulmalised** – Metsküla küla (on lokaliseerimatud või kadunud; pärimuse järgi asuvad Kallapa mäe lähistel; juba 2015. aasta Mälumaastike välitöödel ei teadnud keegi kohalikest nende kohta täpsemalt; pärimus on asukoha suhtes üldsõnaline, kividest on ka vana foto ERA fotokogust, aga see ei klapi ühegi praeguse kiviga, mis Kallapa mäe piirkonnas asub);
- 15) **Allikas Pällamäe männikus** – Nehatu küla (leidub vaid üks sellekohane teade ERA II 228, 272/3 (13); männiku asukohta ei suudetud lokaliseerida, võimalik, et see kattub mõne kaitsealuse kohaga; ka sel juhul, kui männik lokaliseeritaks, oleks allika leidmine ning täpne lokaliseerimine ühe nabi teate põhjal keeruline – alal võib olla rohkem kui üks allikas, ala piirid võivad olla muutunud jne; ainus variant kindlaks lokaliseerimiseks oleks lisaks üksikteatele ka välitöödel intervjuude kaudu kogutud info);
- 16) **Pajumaa kivistunud pulmalised/Vahade kivid** – Pajumaa küla (pärimusteadeteid on ca 12, ent pole tõendeid, et tegemist on pühaks peetud kohaga; ka on pärimusteaded kohati vastandlikud, millised ja kui palju kive olema peaks; maastikuliselt on kohas palju eri suurusega kive; objekt on EELIS-es Pajumaa "kivistunud pulmalised");
- 17) **Liukivi** – Petaaluse küla (pärimuse põhjal on Sepa-Jaani põllus, ei õnnestunud välitöödel lokaliseerida);
- 18) **Reomägi** – Pivarootsi küla (pärimus on väga üldine, asetades selle koha praeguseks hävinud Aadu talu ja Pivarootsi mõisa vahele; praegusel maastikul see säilinud ei ole; Reomägi on pärimuse järgi „prügimäe“ sarnane mägi, mis sinna visatud asjadest kuhjus, see tähendab, et polnud tegemist mäega maastikulises mõttes ehk et ka reljeef ei saa asukoha osas vihjeid anda);
- 19) **Jusa allikas** – Poanse küla (peaks pärimuse andmetel kuuluma kokku kaitsealuse ohverdamiskoha „Rinagpealsega“, nr 9995; maastikuliselt on Ringapealse juures olnud üldiselt madalam ja allikane koht; pärimuse järgi ei selgu Jusa allika täpne asukoht; ilma lisainfota näiteks välitöödelt ei saa kohta lokaliseerida; võimalik, et on kadunud);

- 20) **Sarapselja mets** – Poanse küla? (Pole võimalik lokaliseerida; Teated E, StK 12, 60 (1) ja EKIKN kse eki1 r-u [75] (790133) järgi asuvad „Puantse küla lähedal“, see võib tähendada ka kõrvalasuvate külade territooriume; võimalik, et viitab juba mõnele teada olevale kohale);
- 21) **Vagivere püha kivi** – Vagivere küla? (pärimust pole, teave arheoloogia andmebaasist AK Kse: J (kiri: A. Prinz 1931) (2); pole võimalik lokaliseerida);
- 22) **Suur must kivi Vatla mõsa põllul** – Vatla küla? (pärimusteed E 53806 ütleb, et ebausuga seotud kivi Vatla mõisa põllul; ei ole võimalik enam lokaliseerida).

Uued pühakohad või mittetraditsioonilised paigad:

Pärn Karuse kalmistu juures – Kinksi küla (Kinksi Rantsimäe talu perenaise [redacted] sõnul oli 1980.-1990. aastatel puu alumiste okste küljes ja harude vahel näha üksikuid taimede kimbukesi ja lõngatuuste; Pärast 1990. aastaid neid enam ei olnud; Pole tõendeid, et tegu oleks traditsioonilise loodusliku pühapaigaga; varasemad ja hilisemad teated puuduvad; tõenäoliselt pani kimbud ja lõngad keegi, kes surnuaeda külastas; aruandele lisatud kaks fotot pärnast kaustas „Kse_Pärn Karuse kalmistu juures“ ja info esitatud ka [redacted] intervjuu juures; pärna asukoht: 58.640865, 23.697206).

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Karuse kihelkonna maastikupildis on suhteliselt palju säilinud kunagise asustuse struktuuri – näiteks on maastikus visuaalselt hästi märgata varasemad külatuumikud, mõisasüdamed, teedevõrk jne. Ka kogukond Karuse kihelkonna alal on suhteliselt järjepidev võrreldes teiste Eesti piirkondadega – piirkonnas on küllalt palju põliselanikke või nende järglasi ning ka hilisemal ajal piirkonda kolinud inimesed on enamasti kohaliku ajaloo ja pärimuse vastu huvi tundnud. Küsitlesin mitmeid kohalikke inimesi, osadega neist oli pikem vestlus, osa jagasid kontakte või juhatasid teed. Oluline abi oli Keskkonnaameti töötajatest, kes ka ise on kohalikud – kultuuripärandi spetsialist Krista Kallavus, keskkonnahariduse spetsialist Kalle Kõllamaa ja pikaajaline piirkonnajuht Kaja Lotman. Suur tugi oli ka varem tehtud töödest arheoloogia vallas, eeskätt Mati Mandeli ja Vello Lõugase kirjutistest. Just varasemad uurimused, sh ka Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühma välitööd perioodil 2012-2016, on tõenäoliselt motiveerinud ka kohalike enda huvi pärimuse ja pärandkultuuri vastu. Teisalt on kaasaegsete kohalike lood ja maastikuseosed kindlasti palju mitmekesisemad, kui traditsiooniline püha pärimus võiks peegeldada.

Kihelkonna lõuna ja põhjaala on kultuurilise maastikupildi ja rahvastiku mõttes mõnevõrra erinevad: põhjaosas, mis jääb Matsalu rahvuspargi alale ja selle lähimasse ümbrusesse, on enam näha traditsioonilist ja restaureeritud taluarhitektuuri, maastikus on rohkem näha varasemate perioodide jälg ja ka kohalikud paistavad olevat pärimuskultuuri suhtes teadlikumad. Tõenäoliselt on selles olnud oluline roll rahvuspargil ning selle haldajate poolt korraldatud kultuuripärandi koolitustel, üritustel jne. Mõnevõrra peegeldub piirkondade erinevus ka inventeeritud paikade paiknemisel – kihelkonna põhjaosas on neid rohkem, kihelkonna lõunaosas on jälle rohkem neid kohti, mille kohta on andmed puudulikud või vastukäivad.

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

Karuse kihelkonnas on kaitse all 21 pühaks peetavat kohta, see on mitmekesine ja esinduslik valik erinevat tüüpi kohtadest. Kaitse alla võtmata on jäänud ilmselt kas vähetuntumad, fragmentaarsema

pärimusega või vastuolulise infoga kohad. Puuduliku infoga ja sageli ka maastikul hävinud või kahjustatud kohtade määramine ja piiritlemine on aga keeruline, ja sugugi mitte alati ei ole pärimuslikud allikad, vanad kaardid, kaasaja kohalike ütlused ja maastikupilt (nt reljef) siin ühel meelel. Karuses inventeeritud kohtade puhul on sellisteks näiteks Uplinna allikas või Metsküla hiiekakar. Sellisel puhul on raske otsustada, kas koht väärrib kaitset või mitte, ning juhul kui väärrib, siis mil määral. See on ka põhjuseks, miks inventeeritud kohti on 17, ent kaitse alla on antud aruandes soovitatud vaid osa neist.

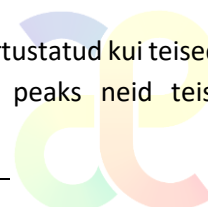
Mõned inventeeritud paigad (nt Tuhu hiiemägi, Petaaluse hiiemets) on osa suuremast kompleksist, kusjuures ülejäänud paigad kompleksist on juba varasemast kaitse all. Seega mitmed pühakohad on varasemalt kaitse alla võetud vaid osaliselt. Teisalt on osa kaitse all olevate komplekside juurde kuulunud kohtadest ka hävinud (näiteks hiiepuud Poanse Ringapealse ja Tuhu Litrikivi juures, kivi Meelva Pääbu hiiemetsa ja allika juures). Inventeerimise tööprotsessi seisukohalt tähendab see, et ka kaitsealuste paikade pärimus on vaja läbi töötada ja sageli neid kohti ka maastikul külastada, et välja selgitada, kas kompleksides ehk mõni osa pole kaitse alt välja jäänud. Sest teisiti ei oleks võimalik kihelkonna tasandil selekteerida veel inventeerimata ega ka hävinud kohti.

Narratiivide ja kohtade suhe on dünaamiline – lood ei ole maastikule fikseeritud, vaid seostuvad väga erinevate objektidega, liiguvad objektide vahel. Pühapaikade inventeerimise töö kontekstis tähendas see, et lugude ja paikade kokku viimisel tuli lugude levimise konteksti kriitiliselt analüüsida. Lugude seostumine erinevate objektidega ei tähenda, et lugudega koos kaasnes ka pühaks pidamine, kombed vmt. Läänemaal on mõned narratiivid väga levinud, näiteks kivistunud pulmaliste lugu. Samuti on väga levinud ravikivide ja ravipuude traditsioon, ning tuntud on ka liukivid. Näiteks kivistunud pulmaliste lugu võib viidata pühakohale, ent ei pruugi, ja kuna lugu on nii levinud, siis räägitakse seda tõenäoliselt erinevate suuremate kivide kohta piirkonnas. See aga ei tähenda, et kõik need looga seotud kivid on pühaks peetud. Vahel võib dünaamiliselt liikuda ka kombestik, näiteks Saastna mõisa pargis on eri aegadel olnud vähemalt viis ravipuud – kui üks kadus, võeti kasutusele teine.

Karuses kihelkonnas õnnestus leida suhteliselt palju kohti ja oleks potentsiaal intervjuudele keskendunud välitöödel ehk veelgi mõni koht lokaliseerida, ent suur osa pühakohtadega seotud pärimusest on juba „üle kirjutatud“ uuema või teistsuguse pärimuse poolt. Samuti on muutunud inimeste maastikuga suhestumise viisid. Kohad ise, st maastikuobjektid ja enamasti ka toponüümid on endiselt inimestele teada ja tähtsad ja seetõttu ka väärtustatud ja kaitstud, ent need ei ole enam teatud, kasutatud või tajutud kui pühakohad. Näiteks Lemmerga hiiekivi seostub perepärimusega, Villika männik on teada sõjaajaga seotud lugude kaudu, Taarnamägi on väga hästi hoitud ja laialt teada koht, ent pühapaigapärimus ei ole seejuures relevantne ega oluline. Tegemist on igati loomuliku protsessiga ja ka mitmeid uuemaid, teistsuguseid või lisandunud tähendusi ja lugusid on oluline talletada ning väärtustada.

Kohtade kaitse alla võtmise protsessis oleks seega tarvis ka uuemate tähenduste ja pärimuse arvesse võtmist – et need kohad on seotud palju mitmekesisema pärimuse, pärandi ja tegevustega kui vaid usundiline tähendus. Mõnel juhul (nt Võigaste Lemmerga kivi, Võigaste Taarnamägi, Metsküla Hiiekakar jt) võib kaitse alla võtmine ja sellega kaasnevad võimalikud piirangud hoopis limiteerida kohtade mitmekesisust kasutust kaasajal.

Pühapaigapärimus on vaid üks kihistus ja see ei peaks olema olulisem ja rohkem väärtustatud kui teised tähendused ja lood või neid uuemaid tähendusi ja kaitse alla võtmine ei peaks neid teisi maastikuseoseid elimineerima.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Hiiemägi (Salumägi)** – Hõbesalu küla – Kse_Hõbesalu_01 (vajaks kindlasti kriitiliselt kaalumist, kas varasemate teadete puudumine ja välitöödel vaid ühelt inimeselt kuulnud toponüüm ilma viidetega pärimuslugudele, pühaks pidamisele või kombestikule on piisavalt kaalukas koht kaitse alla võtmiseks);
- 2) **Villika männik** – Hõbesalu küla – Kse_Hõbesalu_02 (kaitse alla võtmist kaaludes tuleks arvestada, et on vastandlikku pärimust – kaks varasemat pärimusteadet nimetavad kohta hiitukaks, ent kaasaja inimesed teavad seda kui lihtsalt erilist kohta, kus lähedal vanade sõdadega seotud paigad, ning rõhutasid korduvalt, et kindlasti ei ole see olnud pühakoht);
- 3) **Rantsimäe allikas** – Kinksi küla – Kse_Kinksi_01 (allikas küll kraavi aetud, ent allikakoht veel hästi eristuv, kaitse alla võtmisel võiks siiski kriitiliselt kaaluda kohtu perspektiivikust maastikulisest aspektist);
- 4) **Tõnise hiiekivi** – Meelva küla – Kse_Meelva_01 (praegu pärandkultuuri objekt);
- 5) **Koolimaja ravimänd** – Metsküla küla – Kse_Metsküla_02;
- 6) **Hiiemets** – Petaaluse küla – Kse_Petaaluse_01 (kuulub traditsiooni järgi kokku kaitsealuse ohvriallikaga nr 9988);
- 7) **Hiiekivi** – Poanse küla – Kse_Poanse_01 (ürglooduse objekt Saeselja rahn);
- 8) **Nõiamänd II** – Saastna küla – Kse_Saastna_03 (puu on suuresti kuivanud ja kahjustunud, ent pärimuslikult oluline; piirkonnas ainukesena kindlalt teada olev ja koos naeltega säilinud ravipuu; kaitse alla võttes tasuks kaaluda, kas kaitse alla võtmise protsess ei võta kauem aega kui puul veel eluiga on);
- 9) **Hiiemägi** – Tuhu küla – Kse_Tuhu_01 (asub kaitsealuse ohvrikivi „Litrikivi“ nr 1008 all ja traditsiooni järgi kuulub sellega kokku);
- 10) **Virve männik** – Tuhu küla – Kse_Tuhu_02 (praegu pärandkultuuri objekt);
- 11) **Taarnamägi** – Võigaste küla – Kse_Võigaste_02 (praegu pärandkultuuri objekt; kaitse alla võtmist kaaludes võiks arvesse võtta, et koht on karjatatav ja ka pärimuse järgi on ta olnud ka mõnedel varasematel perioodidel karjatatud ning mitmekesiselt kasutatud).

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena (siinkohal ei ole automaatselt esitatud kõiki neid objekte, mis veel pole pärandkultuuri kaardil, vaid on lisatud vaid need, mille asukoht on selge, millega seotud pärimus ei ole vastukäiv ja mis pole mittekaitsealused arheoloogilised paigad. Näiteks Metsküla Hiiekakar või Järise Hiiekivi ei ole veel pärandkultuuri kaardil, aga ei peaks sinna ka lisatama, sest nende asukoht on endiselt kahtlane ja avalikule kaardile lisamine saadaks vale sõnumi.):

- 1) **Uplinna allikas** – Järise küla – Kse_Järise_02 (pühapaigana kaitse alla arvamiseks on objekti otsene kattuvus pärimuses mainitud püha allikaga kahtlane, ent pärandkultuuri objektiks sobiks ta ikka, sest on allikasooone kõige silmapaistvam allikas, asub Allika talu juures, mis oma nime allikakohtade kaudu saanud, allikas on tõenäoliselt süvendatud ja kasutatud linade leotamiseks – vt ka intervjuud Jüri Keskpaiaga);

- 2) **Lemmerga hiiekivi** – Võigaste küla – Kse_Võigaste_01 (soovitan kaardile kanda **Lemmerga kivina**, mitte Lemmerga hiiekivina, sest ehkki pühaks pidamine pole selle objekti puhul täiesti kindel, on siiski tegemist silmapaistva pärandobjektiga, mis on seotud talu ajaloo ja perepärimusega ja olnud pärimuse järgi vanasti ka „karjatse köögina kasutusel“).

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Arheoloogiga Läänemaa teedel: <https://laanemaa.arheologia.info>
- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris.
- Eesti Looduse Infosüsteem: www.eelis.ee
- Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu.
- Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi käsikirjakogud.
- Eesti Rahvaluule Arhiivi temaatiline kartoteek.
- Eesti Rahvaluule Arhiivi topograafiline kartoteek.
- Jung, Jaan. Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt (1910).
- Kaasik, Ahto. „Põlised pühapaigad“ (2016).
- Kaasik, Ahto. „Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad“ (2017).
- Lona Pälli välitöömärked Rahvusparkide mälumaastike 2012. ja 2015. aastate välitöökäikudelt (autori valduses)
- Mandel, Mati „Arheoloogiga Läänemaa radadel“ (2011).
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti kogud.
- Polberg, Helmut „Kui Virtsu põles...“ (2016)
- Twerdianski, Lembitu „Pärandkultuuri radadel vanal Läänemaal“ (2015)
- Pärandkultuuriobjektide kaardikiht Maa-ameti kaardiserveris.

